

gemeente
Weststellingwerf

ROUTEKAART RELIGIEUS ERFGOED

KERKENVISIE WESTSTELLINGWERF 2023

Colofon

Gemeente Weststellingwerf
Routekaart Religieus Erfgoed
Kerkenvisie Weststellingwerf

Zaaknummer: 009884448

Vastgesteld door het college van burgemeester en wethouders op 20 juni 2023

Met dank aan:

Tresoar - De schatkamer van Fryslân
Steunpunt Monumentenzorg Fryslân
Hans Willems / Stichting Alde Fryske Tsjerken
Werkgroep Kaarkheuvel Blesdieke
Reitse de Vries - Bouwhistorie
Geert Lantinga / erelid Vereniging Historie Weststellingwerf

Grafisch ontwerp/drukwerk: Heidi Wolters - Beeldende Zaken
Fotografie kerkenpaspoort: Gemeente Weststellingwerf

Inhoudsopgave

1. Voorwoord	4	Bijlage 1: Wegwijzer	21
2. Inleiding	5	a. Vervolgtraject	
3. Doel en resultaat	7	b. Subsidies, instanties, advisering	
4. Onderzoeksmethode	8	c. Planologische procedure herbestemmen	
5. High-lights uit de enquête	10	Bijlage 2: Verduurzamen van kerkgebouwen	25
6. Conclusies	12	Bijlage 3: Begraafplaatsenproblematiek	27
7. Aanbevelingen	12	Bijlage 4: Uitkomst enquête – Feiten & Cijfers	28
8. De rol van kerkbesturen en van de gemeente	13		
9. Overzicht religieus erfgoed	14		
10. Een stukje geschiedenis	17		
		Losse Bijlage met route: Paspoort religieus erfgoed	

Voorwoord

In Weststellingwerf zijn van oorsprong 28 kerkgebouwen, waarvan 18 een monumentale status hebben als Rijksmonument of gemeentelijk monument. Een kerkgebouw betekent voor veel mensen meer dan een gebedshuis. Een kerkgebouw wordt vaak gezien als baken, een herkenningspunt in de landelijke omgeving. Hoewel het aantal regelmatige kerkbezoekers afneemt, is de kerk in een dorp vaak betekenisvol als plaats van ontmoeting bij levensmomenten (huwelijk, uitvaart). Deze meerwaarde maakt dat het goed is om zorgvuldig na te denken over een passende invulling van deze veelal historische, beeldbepalende gebouwen.

Met het schrijven van een Kerkenvisie is het gesprek tussen onze kerkelijke gemeenten en de gemeentelijke overheid op gang gebracht. Een paar kerkgebouwen heeft al een andere bestemming gekregen, zoals een dorpscentrum, woning of bed & breakfast. Een aantal kerkeigenaren denkt na over functieverbreding of functieverandering van hun kerkgebouw.

Omdat we als overheid geen visie willen presenteren over iets wat niet ons eigendom is, hebben we gekozen voor de titel 'Routekaart Religieus Erfgoed Weststellingwerf'. Dit document geeft een beeld van de kerkgebouwen in onze gemeente, het huidige gebruik en het toekomstperspectief. Ik zie het als een startpunt voor het vervolgesprek. Er is een goede basis gelegd om elkaar te betrekken bij ontwikkelingen in de toekomst.

Ik dank alle kerkeigenaren voor de openheid in de gesprekken die ze met ons en met elkaar hebben gehad. Jan van Opstal was als vrijwilliger betrokken bij dit project. Hij heeft met passie en enthousiasme de bijeenkomsten geleid. Samen met Petra de Ruiter, onze ambtenaar erfgoed, is veel informatie opgehaald en gebundeld in dit document. Ik wens u veel leesplezier.

Hanneke Zonderland, wethouder

2

Inleiding

De start van de kerkenvisies in Nederland

Het belang van religieus erfgoed wordt steeds breder erkend. Ook al hebben de kerkgebouwen niet allemaal een architectonische waarde, het zijn wel beeldbepalende herkenningspunten in dorpen en op het platteland. Daarnaast fungeren kerken al eeuwenlang als een verbindende schakel in de gemeenschap, in dorpen en in steden. Ze hebben een maatschappelijke betekenis omdat ze vaak herinneren aan belangrijke momenten in het leven van mensen. Geloof hoeft hierbij niet per definitie een rol te spelen.

Naast de waardering voor de cultuurhistorische en maatschappelijke betekenis bestaan er ook zorgen over de toekomst van de kerkgebouwen. Ontwikkelingen in de samenleving leiden tot terugloop van kerkbezoekers. Hierdoor raken de kerken steeds leger, lopen de inkomsten terug en komt het onderhoud en de instandhouding van kerkgebouwen onder druk te staan.

Dit kan leiden tot het sluiten of afstoten van kerkgebouwen en in het ergste geval tot sloop. Tegelijkertijd biedt het vrijkomen van religieus vastgoed ook kansen.

Ontkerkelijking in Nederland

De leegloop van kerken is al geruime tijd een landelijk probleem en zet zich nog steeds door. Driekwart van de Nederlanders zegt dat kerken weinig of niet aansluiten bij hun visie op de zin van het leven. Het sociaal en cultureel planbureau (SCP) doet regelmatig onderzoek naar ontkerkelijking in Nederland. Het onderzoek "Buiten kerk en moskee" uit 2022 stelt dat Nederland geen gelovig land meer is. De voorspelling voor de komende jaren is dat er tot 2030 nog zo'n 1700 kerkgebouwen hun religieuze functie zullen verliezen.

Het Rijk heeft daarom geld voor gemeenten beschikbaar gesteld om een kerkenvisie op te stellen. Elke gemeente is vrij in de wijze waarop.

Gemeente Weststellingwerf heeft ervoor gekozen een document op te stellen, waarin problemen, aandachtspunten en specifieke thema's in kaart zijn gebracht. Daarnaast geeft het richting én duidelijkheid over de rol van de gemeente en van de kerkgebouweigenaar.

Daarom heeft dit document de titel **Routekaart Religieus Erfgoed** gekregen.

Routekaart zegt aan de ene kant iets over 'het in kaart brengen' van kerkgebouwen in Weststellingwerf. Aan de andere kant is het 'zoeken naar de weg/route naar de toekomst' om het religieus erfgoed zo goed mogelijk te behouden.

Het opstellen van de Routekaart Religieus Erfgoed is tot stand gekomen in samenspraak met de kerkeigenaren. Het gaat over monumentale en niet-monumentale kerkgebouwen in onze gemeente, nieuw en oud. En het is gebaseerd op de volgende pijlers:

- Inventarisatie en analyse van de kerkgebouwen in Weststellingwerf.
- Communicatie met de kerkgebouweigenaren tijdens en na afloop van het opstellen van de kerkenvisie.
- Handelingskader en rolverdeling kerkgebouweigenaren en gemeente.

In onze gemeente zijn 28 van oorsprong gebedsgebouwen. 4 daarvan zijn niet meegenomen in de analyse, omdat ze al zijn her-bestemd en worden gebruikt als woonhuis, winkel en bed & breakfast.

In de enquête zijn o.a. vragen gesteld over het gebruik, de (bouwkundige) staat van de kerk, de financiële situatie en eventuele mogelijkheden van nevenfuncties.

De repons op de enquête was 75%.

Wist u dat ...

Rijke Stinkerds

Vroeger werden de overledenen altijd in of rond de kerk begraven. In de middeleeuwen werden rijke mensen in de kerk begraven en de armere mensen buiten op het kerkhof. Omdat de afdichting van de graven niet optimaal was, kwam de geur van het ontbindende lichaam de kerk binnen. Pas in de vorige eeuw mochten er geen overledenen meer in de kerk worden begraven.

3

Doel en Resultaat

Doel

De vraag ligt voor: hoe koesteren we het betekenisvolle erfgoed van Weststellingwerf, nu en in de toekomst? Wat zijn de mogelijkheden om te komen tot een toekomstbestendig kerkenbestand en welke keuzes moeten daarvoor worden gemaakt?

Het doel is de kerkgebouwen, die een belangrijke beeldbepalende en/of sociale functie hebben, op een duurzame wijze voor de toekomst te behouden.

Dit voorkomt leegstand en bevordert herbestemming en/of nevenbestemming.

Een (deels) nieuwe functie komt ten goede aan het behoud van het (vaak monumentale) gebouw, de binding en leefbaarheid in een dorp of wijk en de aantrekkelijkheid van het dorps-/stadsgezicht.

Ook worden de aantrekkingskracht van dorpen en het platteland, de economie en de waarden van religieus vastgoed positief beïnvloed door de aanwezigheid van goed onderhouden waardevol erfgoed!

Resultaat

- Met deze 'routekaart' hebben we de rol als gemeente duidelijk ingekaderd en weten kerkgebouweigenaren wat ze van de gemeente kunnen verwachten.
- We hebben een overzicht van de actuele knelpunten en wat er de komende jaren op ons af komt. En er ontstaat bewustwording en inzicht over overkoepelende thema's.
- We hebben een handreiking waarmee we kerkgebouweigenaren informeren over procedures en subsidiemogelijkheden. Hiermee bieden we handvatten die kunnen worden gebruikt voor het in stand houden van bestaande kerkgebouwen en het mogelijk(er) herbestemmen van leeglopende kerkgebouwen in onze gemeente. Het vormt tegelijkertijd ook een informatie-document over bestaande kerkgebouwen in onze gemeente.
- Er wordt voorkomen dat we ad hoc en binnen de wettelijke termijn moeten reageren op initiatieven die er aan zitten te komen, doordat we deze al in beeld hebben gebracht.

4

Onderzoeksmethode

De gemeente heeft weliswaar het initiatief genomen, maar de totstandkoming van deze routekaart (en de praktische uitwerking daarvan) is een gezamenlijke inspanning en in 3 fases tot stand gekomen.

Het gaat vooral om het creëren van een gesprekstafel tussen de kerkeigenaren/gebruikers, de gemeente en, later, de omwonenden. Centraal in het onderzoek staan kennismaken, luisteren naar elkaar en openstaan voor elkaars belangen en perspectief en het uitwisselen van creatieve ideeën.

Fase 1: Inventariseren en analyseren

We hebben via een online enquête per kerkgebouw een inventarisatie gedaan, waarbij we onder meer de volgende informatie hebben verzameld:

- wie de eigenaar is
- of het een monument is
- of er een begraafplaats bij ligt, en zo ja, wie de eigenaar is
- welke activiteiten er plaatsvinden (incidenteel of structureel gebruik)
- wat de bezettingsgraad is en of deze stabiel is
- welke kerken hun religieuze functie houden
- welke zorgen en ambities kerkgemeenten als organisatie met hun gebouw hebben

- willen kerkgemeenten in hun kerk een combinatie maken met andere functies? Bijvoorbeeld cultureel of maatschappelijk
- is het onderhoud door kerkeigenaren te bekostigen en kunnen kerkbesturen deze taak aan?
- hoe kan een deels of geheel nieuwe, toekomstbestendige invulling van een kerkgebouw een belangrijke bijdrage leveren aan de toekomst van een dorp of wijk?
- hoe is de financiële situatie (betalende leden, huurders, eigendom van land etc.) en welk toekomstperspectief past daarbij?

De uitkomst van de enquête hebben we op 13 januari 2022 in een startbijeenkomst besproken met de kerkeigenaren.

Fase 2: Beeldvorming

Op basis van het analyse-document (inventarisatie en context gebonden informatie) hebben we goed in beeld gekregen wat er op ons afkomt en wat daarbij komt kijken.

Bij een aantal kerken is sprake van een knelpunt of worden knelpunten verwacht. Met die kerken zijn in 2022 al één-op-één gesprekken geweest. De onderwerpen waren divers, zoals het afstoten van kerkgebouwen, mogelijkheden voor neven-

functies, (deels) herbestemmen, onderhoud begraafplaatsen, etc. Er zijn afspraken gemaakt, hoe met elkaar om te gaan in de toekomst en welke verwachtingen we van elkaar kunnen hebben.

Met de kerk Oldelamer zijn meerdere gesprekken geweest en bijeenkomsten met de besturen van het dorpshuis en plaatselijk belang georganiseerd. Er is besproken hoe ze elkaar kunnen helpen en versterken (win-win). Men heeft een enquête binnen het dorp uitgezet om te inventariseren waar het dorp behoefte aan heeft (en waaraan niet). Momenteel wordt onderzocht welke nevenactiviteiten er in de kerk zouden kunnen plaatsvinden en wat daarvoor nodig is. Indien nodig en mogelijk, wordt het interieur van de kerk hiervoor aangepast.

Op 29 maart 2022 is ter inspiratie een excursie georganiseerd voor de kerkeigenaren naar de kerkgebouwen met religieuze- en nevenfuncties of herbestemming.

Op 14 september 2022 was de 2e bijeenkomst, waarin de ontwikkelingen bij diverse kerken zijn besproken. Daarnaast heeft BOEi een presentatie gegeven over herbestemmen en verduurzamen van kerken.

Vervolgens zijn we aan de slag gegaan met het opstellen van dit document. Hierin worden o.a. de problemen, aandachtspunten en specifieke thema's beschreven. Ook zijn de gemaakte afspraken tussen gemeente en kerken vastgelegd, welke verwachtingen we van elkaar kunnen hebben en is er een handreiking voor kerkeigenaren in opgenomen.

Op 12 april 2023 was de 3e bijeenkomst met de kerkeigenaren waarin de concept-Routekaart Religieus Erfgoed is besproken.

Fase 3: besluitvorming

Het project is gestart in het voorjaar 2021. Door Corona is de planning uitgelopen.

De Routekaart Religieus Erfgoed is op 20 juni 2023 vastgesteld door het college van burgemeester en wethouders.

5

High-lights uit de enquête

Verwachtingen voor de toekomst

8 kerken hebben de verwachting uitgesproken tot hooguit 5 jaar de kerk nog in gebruik te kunnen houden.

Financieel draagvlak

De meeste kerken vermoeden tot hooguit 10 jaar voldoende middelen te hebben om het gebouw in stand te kunnen houden.

Kerkhoven bij kerken

Er is sprake van 15 kerkhoven rondom kerkgebouwen. In een aantal gevallen is dit een probleem omdat de eigenaar van de kerk niet dezelfde eigenaar is als van de begraafplaats.

Aantal leden en kerkgangers van de kerken

- 4 kerken hebben te maken met een zeer laag ledenaantal (< 50 leden).
- 13 nog in gebruik zijnde kerken hebben minder dan 50 kerkgangers.
- Bij de overige kerken ligt dit aantal (iets) hoger.

Nevenfuncties

- Bij 10 kerken is het interieur een hindernis voor nevenfuncties, met name door vaste banken, waardoor een ingrijpende verbouwing nodig zou zijn. Daarom is het belangrijk om na te denken voor welke nevenfunctie het gebouw gebruikt gaat worden.
 - 15 kerken hebben aangegeven een combi te willen van kerkelijke doeleinden en nevengebruik.
 - 5 kerken hebben het gebouw volledig vrijgeven voor andere doeleinden, of willen dit gaan doen.
- Tot slot zijn er 3 kerken die alleen een kerkelijke functie willen houden.

Wist u dat ...

Het oudste kerkgebouw van Weststellingwerf is de Bonifatiuskerk in Ter Idzard

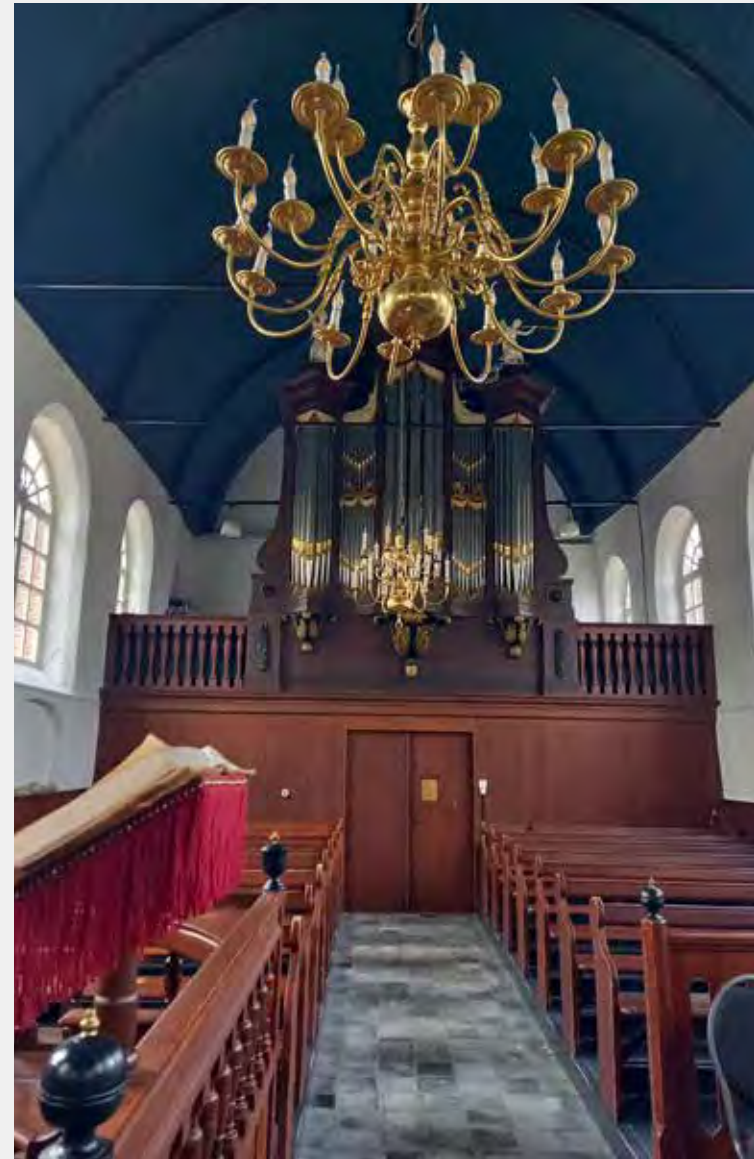
Problematiek

Op de vraag tegen welke problematiek wordt aangelopen zijn de volgende punten genoemd:

- Begraafplaats: onderhoud en beperking bij herbestemming
- Het vinden van vrijwilligers
- Het energieverbruik
- Te hoge onderhoudskosten / instandhouding monument
- Geen subsidiemogelijkheden bij niet-monumenten
- Tekort aan financiële middelen
- Terugloop van kerkgangers
- De bestemming van het gebouw
- Het vinden van gepaste invulling

Op de vraag hoe de gemeente zou kunnen bijdragen aan een oplossing kwamen de volgende antwoorden:

- Verduurzaming
- Helpen of bemiddelen bij het onderhoud van de begraafplaatsen
- Contacten leggen met andere kerkbesturen met dezelfde problematiek
- Meedenken over alternatief gebruik
- Duidelijke communicatie en afspraken maken
- Financieel
- Verbreding culturele functie en activiteiten
- Bijdrage onderhoudskosten
- Wijziging bestemming
- Adviezen en duidelijkheid verschaffen m.b.t. te bewandelen trajecten
- Donaties en subsidies

6 Conclusies

- a. Het nadenken over de toekomst is een zoekproces, met voor de meeste leden van de kerkgemeenschappen een emotionele lading. Zeker als het einde van de religieuze functie in zicht begint te komen.
- b. Krimpende kerkgemeenschappen gaan verschillend om met de gestage afname van het aantal dienstbezoekers en activiteiten. Meestal worden geleidelijke veranderingen doorgevoerd. De kerkzaal wordt te groot voor een steeds kleinere groep kerkgangers en activiteiten voor de jeugd neemt af.
- c. Afname van vrijwilligers en moeilijk om (jongere) opvolgers te vinden.
- d. De inkomsten worden lager terwijl de vaste lasten juist omhoog gaan.
- e. Het is moeilijk om passende nevenbestemmingen te vinden.
- f. Naar verwachting bijna een halvering van het aantal kerken in religieus gebruik over 10 jaar.

7 Aanbevelingen

1. Integrale werkwijze bepalen:

- Oplossingsrichtingen om een duurzaam toekomstperspectief te vinden voor waardevol erfgoed, vragen om samen op te trekken met kerkeigenaren, gemeente en eventuele andere partijen.

Kansen kunnen liggen in domein-overstijgend denken met de verschillende beleidsafdelingen van de gemeente of in combi met initiatieven van partijen buiten de gemeente.

- Positief benaderen: Denken in 'kerken als kansen' en niet als problemen.
- Bewoners en Plaatselijke Belangen betrekken bij de toekomst van kerken.

2. Onderzoek kansen voor kerken in relatie tot de toekomst en leefbaarheid van dorpskernen.

- ### 3. Contact tussen burgerlijke en kerkelijke gemeente goed onderhouden door tenminste 1x per jaar een bijeenkomst te organiseren.

Wist u dat ...

Met ruim 750 kerkgebouwen is Fryslân de meest 'kerkdichte' provincie van Nederland

8

De rol van kerkeigenaren en van de gemeente

De eigenaar van een kerkgebouw bepaalt de toekomst van de kerk en is richtinggevend.

De gemeente kan fungeren als gesprekspartner en is graag bereid mee te denken en, indien gewenst, te adviseren.

Daarnaast heeft de gemeente een formele juridische rol, onder andere waar het gaat om bestemmingsplanwijzigingen of het verlenen van vergunningen.

Ook is de gemeente verantwoordelijk voor het beleid op allerlei terreinen die kerkgebouwen kunnen raken.

Denk aan: sociaal domein (zorg en welzijn), ruimtelijke ordening (leefbaarheid, parkeren) en economie (R&T).

Ook heeft de gemeente een nuttig netwerk met overheids- en kennispartijen. Bovendien kan de gemeente een verbindende en bemiddelende rol vervullen tussen de kerkeigenaren.

Het zou erg jammer zijn als samenwerkingskansen onzichtbaar en onbenut blijven, omdat gemeenten en kerken niet voldoende samen zouden werken.

Herbestemmen kost tijd. Het is goed als meerdere partijen dreigende leegstand op tijd zien aankomen en hierop kunnen anticiperen. Dan kunnen er eerder plannen gemaakt worden voor de volgende fase. En er is dan genoeg tijd om te onder

zoeken of er bijvoorbeeld een maatschappelijke of andere publiekstoegankelijke functie gevonden kan worden.

Uiteraard in afstemming met betrokken omwonenden.

Dit voorkomt dat langdurige leegstand tot verval en onnodige kosten of zelfs ongewenste sloop leidt.

Wat kan de gemeente doen?

- Bedreigde kerken stimuleren om neven- of herbestemmingsmogelijkheden tijdig te onderzoeken.
- Inzet van het Vrijwilligerspunt. Via de website www.vrijwilligerspuntweststellingwerf.nl komen vraag en aanbod bij elkaar. Organisaties kunnen zich op deze website aanmelden om vervolgens vacatures te plaatsen.
- Een contactpersoon bij gemeente aanwijzen als eerste aanspreekpunt / centrale aanjager voor kerken en collega's (RO, dorpen coördinator, huisvesting sociaal-maatschappelijke functies, Recreatie & Toerisme, Duurzaamheid & Energietransities etc.).
- De rol van initiator en het oprichten van een projectgroep "toekomst kerken in Weststellingwerf", waar ook een afvaardiging van de kerken in zit.
- Adviseren in het kader van verduurzamen.

9

Religieus erfgoed

In de gemeente Weststellingwerf zijn 28 van oorsprong gebedsgebouwen die in verschillende perioden zijn gebouwd. Onderstaand overzicht laat zien wanneer deze kerken zijn gebouwd, de monumentenstatus (en welke niet) en welke nog een religieuze functie hebben.

Rijksmonumenten

naam	adres	plaats	bouwjaar	gebruik
Dorpskerk Boyl	Boijlerweg 87	Boijl	1617	religieus
Vm Herv. Kerk	Grindweg 43	Munnekeburen	1806	opslag
Nicolaaskerk	Kerkweg 28	Nijeholtpade	1525	religieus
Protestantse kerk	Hoofdstraat Oost 57	Noordwolde	1640	religieus
Stephanuskerk	Hoofdweg 164	Oldeholtpade	1545	religieus
Protestantse kerk	Hoofdweg 63	Oldelamer	1794	religieus
Pieter Stuyvesantkerk	Pepergaweg 12	Peperga	1810 (toren 1537)	B&B
Protestantse kerk	Grindweg139	Scherpenzeel	1788	religieus
Sint Fredericuskerk	Pepergaweg 45	Steggerda	1922	religieus
Bonifatiuskerk	Idzardaweg 61	Ter Idzard	1423	divers cultureel
Kerk op de Hoogte	Kerkstraat 7	Wolvega	1646	religieus

Gemeentelijke monumenten

naam	adres	plaats	bouwjaar	gebruik
Vm Hervormde kerk	Jokweg 11	De Hoeve	1921	woning
Protestantse kerk	Kerkweg 6	Oldeholtwolde	1875	religieus
Vm Hervormde kerk	Kerkhofslaan 4	Oldetrijne	1870	dorpscentrum
Protestantse kerk	Steggerdaweg 35	Steggerda	1739	religieus
ViDeo Kerk	Noordwoldweg 23	Vinkega	1899	dorpscentrum
Doopsgezinde kerk	Hoofdstraat West 13	Wolvega	1875	religieus
Sint-Franciscuskerk	Lycklamaweg 8	Wolvega	1939	religieus

Zonder monumentenstatus

naam	adres	plaats	bouwjaar	gebruik
Vm Hervormde kerk	Markeweg 89	Blesdijke	1843	dorpscentrum
Vm Hervormde kerk	Steenwijkerweg 66	De Blesse	1880	opslag
Vm Evangelisatiekerk	Grindweg 93	Munnekeburen	1903	woning
Maranathakerk	P. Stuyvesantweg 186	Nijetrijne	1919	religieus
Gereformeerde kerk	Dwarsvaartweg 1	Noordwolde	1933	religieus
Vm Hervormde Evangelisatie	Hellingstraat 29	Noordwolde	1893	woning
Vm Apostolische kerk	Grindweg 240	Scherpenzeel	1925	winkel
Westerkerkje	Westvierdeparten 11	Steggerda	1935	B&B
Ichtuskerk	Kerkstraat 49	Wolvega	1923	religieus
De Mirt	Beatrixstraat 36A	Wolvega	2004	religieus

Denominatie kerkenlandschap 2023

Religieuze denominaties in Weststellingwerf

Rooms Katholiek	12,6%
Protestants	22,2%
Waarvan:	
- Protestantse Kerk Nederland (PKN)	8,9%
- Hervormd	12%
- Gereformeerd	1,3%
Islam	1,2%
Hindoe	0,3%
Joods	0
Boeddhist	0
Anders	3,9%

Her-bestemde kerkgebouwen in Weststellingwerf

In Nederland hebben veel kerkgebouwen een nieuwe bestemming gekregen. Er zijn voorbeelden van hotels in kerkgebouwen, maar ook een bibliotheek, café, urnen-centrum, discotheek, basisschool, appartementen of woningen. In Weststellingwerf zijn 8 kerkgebouwen her-bestemd als:

- Bed & Breakfast (2x)
- Woning (3x)
- Winkel
- Opslag (2x)

Verdwenen kerken

Door de eeuwen heen zijn tal van kerkgebouwen in Nederland afgebroken of verdwenen. Van sommige verdwenen kerken zijn sporen over gebleven. Soms onzichtbaar, zoals een hergebruikte fundering onder een kerkgebouw, maar soms ook zichtbaar, zoals tufstenen die in de buitenmuren zijn verwerkt. Bouwmaterialen of funderingen werden namelijk regelmatig hergebruikt voor een nieuw kerkgebouw.

Tussen 1580 en 1900 zijn 57 kerken in Nederland gesloopt en niet vervangen. Naar verluid stond in Langelille en Spanga een kerk. Hier is echter geen (beeld)materiaal over te vinden. Het is niet bekend hoeveel kerken in Weststellingwerf zijn verdwenen.

Vaak herinneren 'kerkheuvels' aan die verdwenen kerken. Het was gebruikelijk om ter fundatie van de kerk een hoge kerkheuvel op te werpen, zeker in het veengebied. In Blesdijke is nog een voorbeeld van zo'n kerkheuvel te vinden.

10

Een stukje geschiedenis

Bonifatius wordt wel de architect van het christelijke West-Europa genoemd. Aangenomen wordt dat hij op 5 juni 754 bij Dokkum door heidense Friezen werd vermoord. Vijftig jaar later werd onder Keizer Karel de Grote het aanbidden van de Germaanse goden verboden en benoemde hij het katholieke geloof tot staatsgodsdienst. Na zijn dood verdween het centrale gezag in de noordelijke provincies en Stellingwerf en was er geen rem meer op de interne rivaliteit. Dit was het begin van de periode van de "Friese vrijheid". Door het ontbreken van gezag konden ernstige conflicten niet in de kiem worden gesmoord.

Het waren roerige tijden, waarin plunderingen en rooftochten aan de orde van de dag waren. Door het ontbreken van gezag konden ernstige conflicten niet in de kiem worden gesmoord.

De kerk wilde een pacificerende rol spelen. Er ontstond in de Friese landen een netwerk van dorpskerken en kloosters, bestuurd vanuit het Bisdom Utrecht. De kloosters introduceerden nieuwe landbouwtechnieken. De kerk kwam in het bezit van veel grond, dat zij verpachtte. De Stellingwerfers bleven echter opstandig en rond 1300 maakten Oost- en Weststellingwerf, met hulp van rijke boeren en handelaren, zich los van het bisdom van Utrecht. Over die rebellie is niet veel bekend. Er is alleen een oorkonde waarin de bisschop van Utrecht Stellingwerf excommuniceert. Vanaf die tijd weigerde men om nog langer pacht af te dragen. Bisschop Jan van Arkel besloot daarop in 1361 een strafexpeditie naar Stellingwerf

te sturen, waarbij Blesdijke tot de grond toe werd platgebrand.

In augustus 1382 werd de bisschoppelijk belastinggaarder Everde van Essen door inwoners van Spanga, Scherpenzeel en Munnekeburen gevangen genomen en vermoord.

De boeren waren weer niet bereid de opgelegde schattingen te betalen en in juni 1413 trekt bisschop Frederik van Blankenheim over de Linde Friesland binnen, waarbij zijn leger aan het plunderen slaat.

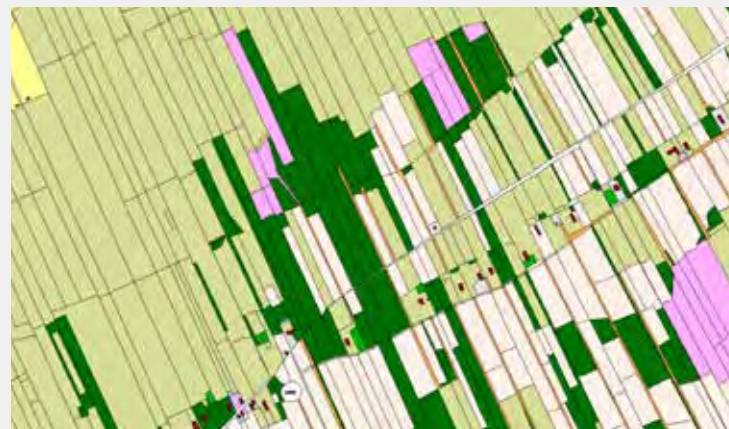
Er vond een treffen plaats bij Peperga, dat de Stellingwerfers verloren. Als straf werd Blesdijke opnieuw platgebrand. Waarschijnlijk trof dit lot ook de kerk op de kerkheuvel. In dat jaar wordt er hogerop een nieuwe kerk gebouwd, op de plek waar nu het kerkje van Blesdijke staat.

Kerkheuvel Blesdijke

De kerkheuvel in Blesdijke ligt in een strook bos in het midden van het lintdorp Blesdijke.

Heeft hier ooit daadwerkelijk een kerk gestaan op deze heuvel?

Dorpsassen

Er is aangetoond dat lintdorpen in de tijd verschuiven. In Blesdijke zijn naast de Markeweg nog drie dorpsassen ontdekt. De eerste dorpsas werd voor een gemakkelijke afwatering dicht bij de rivier de Linde gebouwd.

Wanneer na zo'n 150 jaar het veen teveel was ingeklonken schoof het dorp hoger op en zo ontstonden door de tijd de verschillende dorpsassen.

De oudste dorpsas liep langs de kerkheuvel, zoals goed te zien is bovenaan deze kaart uit 1834 aan de indeling van de kavels.

Hoogtekaart

Deze kaart laat met behulp van grondlasers en luchtopnamen verschillen in hoogte in het landschap zien. Dankzij de hoogteopname van de kerkheuvel zijn nu ook de weg erlangs zichtbaar en een aantal vlakken die duiden op bewoning.

Tufsteen

We weten nu dat er een weg heeft gelopen langs de kerkheuvel en dat er bebouwing aanwezig was. De vraag 'stond er een kerk op de heuvel?' lijkt beantwoord door het onderzoek van schrijver en amateur archeoloog Rienk Klooster. Hij vond op geringe diepte in de noordflank van de heuvel een dakpan, kloostermop, divers metselwerk en tufsteen. Tufsteen is een zeer kostbaar bouw materiaal, dat alleen gebruikt werd voor kastelen, kloosters en kerken. Dit vormde voor Klooster een aanwijzing dat er op de kerkheuvel een kerkje moet hebben gestaan.

Kerkhof

Het bestaan van een kerk op de heuvel wordt ook bevestigd door de vondst van een kerkhof op deze plek. Die kwam aan het licht bij het doorgraven van de heuvel in de 60-er jaren. De grondgebruikers wilden daarmee een pad aanleggen naar het achtergelegen land. Tijdens deze werkzaamheden kwamen verschillende grafpalen tevoorschijn.

Klooster

Uit een aflaatbrief uit 1446 van de Bisschop van IJsland weten we dat er in Blesdijke ook nog een klooster heeft gestaan. Het was een klooster van zusters van de Derde Orde. Dit waren lekenzusters die naast hun werk als boerin ook non waren. De plaats van dit klooster heeft de werkgroep nog niet kunnen achterhalen.

Herstel

In 2008 heeft de in Blesdijke getogen Geert Lantinga, uit respect voor het verleden, het initiatief genomen om de kerkheuvel weer te herstellen in de oorspronkelijke vorm.

De Kerkheuvel is in het najaar van 2010 hersteld en weer zichtbaar gemaakt in het landschap. De werkzaamheden vonden plaats in het kader van 'Herstel en versterken landschap De Blesse en Blesdijke', een project van de gemeente Weststellingwerf in samenwerking met Staatsbosbeheer, Landschapsbeheer Friesland, Vereniging Historie Weststellingwerf e.o. en de bewoners van het projectgebied. Het project werd mede mogelijk gemaakt door financiering vanuit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling en de Provincie Fryslân.

De zoektocht naar het verleden van de kerkheuvel en daarmee de geschiedenis van Blesdijke en omstreken is nog lang niet ten einde. De werkgroep wil, in samenwerking met het Dorpsbelang, Gemeente Weststellingwerf en Staatsbosbeheer, de kerkheuvel uit de vergetelheid halen en zijn geschiedenis teruggeven aan Blesdijke en de Stellingwerfers.

Bijlage 1: Wegwijzer

a. Vervolgstappen

- Indien gewenst worden met kerkeigenaren afzonderlijk afspraken gemaakt over een eventueel vervolgtraject, waarbij de gemeente een begeleidende, verbindende, adviserende en gidsende rol heeft.
- de gemeente gaat ruimhartig om met parkeerbeleid, vergunningen, verduurzaming, toekenning monumentenstatus
- de gemeente organiseert minstens 1x per jaar een ontmoeting met alle kerkeigenaren voor uitwisseling, kennisdeling en inspiratie
- de gemeente wijst één persoon als aanspreekpunt aan, die bereikbaar is voor kerkeigenaren bij diverse vragen

b. Subsidies, instanties en advisering

In de Erfgoedwet (2016) is vastgelegd hoe we met ons erfgoed willen omgaan, wie welke verantwoordelijkheid heeft en hoe het toezicht daarop uitgeoefend wordt. In deze wet is ook vastgelegd dat eigenaren een plicht hebben om hun monument in stand te houden en de gemeenten zien hierop toe.

Er zijn diverse subsidieregelingen voor de instandhouding, het onderhoud en restauratie van (Rijks)monumenten.

Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (SIM)	De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) biedt deze SIM-regeling aan. Dit is een jaarlijkse subsidie voor regulier onderhoud aan Rijksmonumenten. Het subsidiepercentage is 60%. 40% van de instandhoudingskosten is voor eigen rekening.	Meer info: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-instandhouding-rijksmonumenten
Provinciale subsidie voor monumenten (ook karakteristieke kerkgebouwen)	De regeling wijzigt elk jaar en kan voor onder andere onderhoud, restauratie of herbestemming zijn. Het aanvraagloket is eenmaal per jaar open. Voor Rijks-monumentale kerkgebouwen met een andere functie dan het religieuze gebruik, blijven de subsidiemogelijkheden bestaan, maar ook dan blijft het eigen aandeel een aandachtspunt.	Meer info: www.fryslan.frl/monumenten
Subsidieregeling herbestemming monumenten	Voor Rijks-monumentale en cultuurhistorische van belang zijnde kerkgebouwen kan bij het Rijk subsidie worden aangevraagd op grond van de subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten. Op basis van deze regeling kan 70% subsidie worden aangevraagd voor een haalbaarheidsonderzoek voor de bij- en herbestemming van een kerkgebouw (en van andere monumenten).	Meer info: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-herbestemming-monumenten

Duurzaamheidsonderzoek	Bovengenoemde regeling staat ook open voor een subsidieaanvraag ten behoeve van een duurzaamheidsonderzoek	
Haalbaarheids-onderzoek in combinatie met een verduurzamings-onderzoek (ook voor kerken zonder monumentale status)	• Verkenning en uitwerking van (extra) exploitatiemogelijkheden, bouwkundig onderzoek, vlekkenplannen en exploitatiemodel voor 10 jaar. • Verduurzamingskansen naar aanleiding van uitvoerig onderzoek naar energieverbruik en bouwkundige staat van de kerk • Onderzoeksorganisaties met POM status krijgen voorrang op uitkering hiervan en kunnen de subsidie voor de kerkeigenaar aanvragen. • 70% subsidie vanuit de RCE	Meer info: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-herbestemming-monumenten
Subsidie voor verduurzamen van maatschappelijk vastgoed (waaronder kerken)	De subsidieregeling duurzaam maatschappelijk vastgoed (DUMAVA) komt eigenaren van bestaand maatschappelijk vastgoed tegemoet in de kosten om te verduurzamen.	Meer info: www.rvo.nl/subsidies-financiering/dumava https://wetten.overheid.nl/BWBR0046993/2022-11-08
Subsidie gemeentelijk monument	Gemeente Weststellingwerf heeft een subsidieregeling voor gemeentelijke monumenten. Een eigenaar van een gemeentelijk monument mag één keer per jaar subsidie aanvragen. De subsidie bedraagt 25% van de door de gemeente subsidiabele geachte kosten. De aanvragen worden op volgorde van binnenkomst behandeld. Voor de subsidieregeling geldt: op is op. Er wordt géén subsidie verstrekt voor kosten/werkzaamheden die: • zijn gericht op comfortverbetering; • zijn bedoeld voor reconstructie, tenzij deze in uitzonderlijke gevallen naar het oordeel van het college ter versterking van de monumentale waarden gewenst zijn; • voortvloeien uit veranderd gebruik.	Meer info: www.weststellingwerf/monumenten
Nationaal Restauratiefonds (NRF)	Het NRF biedt financiële ondersteuning bij onderhoud, restauratie, herbestemming, verduurzaming of het aankopen van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Via het NRF zijn er diverse mogelijkheden voor subsidies, laagrentende leningen en hypotheekleningen.	Meer info: www.restauratiefonds.nl

Adviserende instanties:

Steunpunt Monumentenzorg Fryslân	Dit is een onafhankelijke stichting, die basistaken vervult voor het rijk en Provincie en opdrachten uitvoert voor gemeenten. Het steunpunt werkt ook voor de eigenaren en beheerders van monumenten en erfgoedorganisaties.	Meer info: https://steunpuntmonumentenzorg.frl
Monumenten.nl	Hét monumentenplatform voor eigenaren en specialisten. Hier kunt u terecht voor al uw vragen over onderhoud en verduurzamen, maar ook inspiratie en praktische tips.	Meer info: www.monumenten.nl
Stichting Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland	Voor het voorbereiden, plannen en/of uitvoeren van onderhoud, een restauratie of verbouwing, kunt u specialisten inschakelen. SKGB adviseert en kan uw projecten begeleiden. Ook voor hulp bij beheer en financiering kunt u bij SBGK terecht.	Meer info: www.sbgk-nn.nl
Monumentenwacht Fryslân	Deze instantie helpt monumentenbezitters bij periodiek onderhoud en duurzaamheid. De medewerkers voeren bouwkundige inspecties uit, geven adviezen en praktische tips en voeren klein (nood)herstel uit. De inspectierapporten bieden een goede basis voor een instandhoudingsplan. Het gaat hierbij om rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en objecten die een cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Lees ook de onderhoudswijzer op de website van Monumentenwacht Fryslân.	Meer info: www.monumentenwachtfryslan.nl
Kenniscentrum Herbestemming Noord.	Het Kenniscentrum is in 2013 ontstaan op initiatief van de drie noordelijke steunpunten, volledig ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de drie noordelijke provincies. Doel van Herbestemming Noord is een duurzame herbestemming tot stand te brengen met een zo kort mogelijke procedure, met zo beperkt mogelijke kosten, met zo veel mogelijk gebruikmaking van de monumentale waarden en karakteristieken en met optimale inzet van subsidies en andere financieringsregelingen.	Meer info: www.herbestemmingnoord.nl
Stichting Alde Fryske Tsjerken	Stichting Alde Fryske Tsjerken beheert, onderhoudt en restaureert meer dan vijftig (rijks)monumentale kerken in Fryslân. Dit aantal groeit jaarlijks doordat steeds meer kerkgebouwen hun oorspronkelijke functie verliezen. Het doel van de stichting is ook om de stenen levend te houden. Dat doet de stichting door de kerken een nieuwe bestemming te geven als podium voor diverse culturele activiteiten.	Meer info: www.aldefrysketsjerken.nl

C: Planologische procedure herbestemmen

Als een (kerk)gebouw op een andere manier gebruikt gaat worden dan in het bestemmingsplan staat, dan kan, afhankelijk van de situatie een omgevingsvergunning voor strijdig gebruik of een aanpassing van de bestemming bij de gemeente worden aangevraagd.

De aanvraag moet worden voorzien van de volgende bijlagen:

- Een omschrijving van het gebruik en/of bouwplan.
- Bouwtekeningen van de situatie zoals die nu is én van de nieuwe situatie.
- Situatietekeningen en/of een plattegrond.
- Een goede ruimtelijke onderbouwing voor het afwijken van het bestemmingsplan

Voorbeelden van herbestemming

MFC Siddeburen; bron: <https://mfcsiddeburen.nl/wat-wij-doen/>

Broerenkerk, Zwolle

Bijlage 2:

Verduurzamen van kerkgebouwen

De uitdagingen liggen vooral in het onderhoud en met name bij het verduurzamen van de kerk. Door bijna alle kerkeigenaren is aangegeven dat het energieverbruik van hun kerkgebouw erg hoog is.

Ambities om daar iets aan te doen zijn er wel, maar het komt beperkt tot uitvoering, want:

- Het is best ingewikkeld om een kerkgebouw te verduurzamen, met name als het een monumentale status heeft
- Het vergt een flinke investering, is dat het waard als het toekomstperspectief niet (voldoende) duidelijk is
- Zonder een comfortabel en betaalbaar binnenklimaat kun je een kerkgebouw moeilijk verhuren aan andere partijen om extra inkomsten te generen.

Verduurzaming draagt bij aan het toekomstig gebruik. Of het nu energie besparen of opwekken is, of klimaatbeheersing c.q. ventilatie, er zijn ingrepen nodig, zonder de monumentale waarden en historisch materiaal en het aanzicht aan te tasten.

Om die afweging goed te kunnen maken, is het belangrijk om naar de totale energetische situatie van het gebouw te kijken. Wat is de huidige situatie? Wat is er mogelijk om het energieverbruik omlaag te brengen? Binnen de monumentenzorg wordt steeds meer nagedacht over duurzame oplossingen.

DuMo Duurzaamheid Monumentenadvies

Het verduurzamen van historische gebouwen is een vakgebied op zichzelf en deskundig maatwerk is wenselijk. De hulp die monumenteneigenaren hierbij kunnen krijgen, is verschillend van aard.

Steunpunt Monumentenzorg helpt gemeenten in het begeleiden van monumenteneigenaren en gebruikers in hun zoektocht naar een goede balans tussen de wensen en eisen op het gebied van comfort, energiezuinigheid en het behoud van monumentale waarden. Ook de gemeente kan op dit vlak advies geven.

KlimOp Verduurzamen klein maatschappelijk vastgoed

Gebouweigenaren kunnen met het Klimaat ontzorgingsprogramma van provincie Fryslân aan de slag met het verduurzamen van hun gebouwen. Hiermee kunnen gebouweigenaren bijdragen aan de totale afname van CO2 en daarmee meewerken aan een leefbare toekomst. Dit initiatief geldt voor kleine gebouwen met een maatschappelijk doel zoals kleinere gemeenten, schoolbesturen in het primair en voortgezet onderwijs en zorgaanbieders met een klein aantal vestigingen, sportbedrijven, culturele instellingen en dorps- en buurthuizen.

Meer info: www.fryslan.frl/klimop

Zonnepanelen op een (Rijks)monument

In principe mogen op een monument geen zonnepanelen worden geplaatst, maar gelukkig is er sprake van een versoepeling! De Rijksdienst van Cultureel Erfgoed (RCE) heeft zijn adviesbeleid aangepast voor zonnepanelen op monumenten. Gemeente Weststellingwerf volgt dit beleid. RCE en de gemeente willen monumenteigenaren hiermee meer mogelijkheden geven om gebruik te maken van zonnepanelen bij het verduurzamen van hun monument.

Bij de ingrepen die nodig zijn voor verduurzaming, is het altijd zoeken naar de balans. Wat is er mogelijk zonder de monumentale waarden (het aanzicht en het historische materiaal) te veel aan te tasten?

Om die afweging goed te kunnen maken is het belangrijk om naar de totale situatie van het gebouw te kijken:

- Wat is de huidige situatie?
- Wat is er mogelijk om het energieverbruik omlaag te brengen?
- Welke mogelijkheden zijn er voor energieopwekking op en bij het gebouw?
- Zijn er mogelijkheden op de gebouwen in de omgeving?

Met het antwoord op deze vragen kan een afweging gemaakt worden welke maatregelen passend zijn. Er moet daarom voor het aanbrengen van zonnepanelen een vergunning aangevraagd worden.

De hierboven genoemde afwegingen moeten in de vergunningsaanvraag worden gemotiveerd. Deze worden vervolgens door de monumentencommissie beoordeeld.

Zonnepanelen op (rijks)monumenten moeten:

- uit het zicht liggen
- geen aantasting vormen van waardevolle onderdelen
- zorgvuldig (op het dak) worden aangebracht

Er wordt vooral gekeken in hoeverre het beeld van het monument en zijn omgeving wordt verstoord. Hierdoor kan vaker positief worden geadviseerd over zonnepanelen die zichtbaar zijn vanaf publiek toegankelijk gebied, als er op of bij het monument géén andere mogelijkheden zijn. Voor een positief advies voor zonnepanelen in het zicht moet een ontwerp zorgvuldig worden afgewogen.

Voorwaarden:

- Alternatieven elders op het perceel of uit het zicht zijn afgewogen en leveren geen rendabele installatie op;
- De energieopwekking is voor het eigen (monumentale) pand en er wordt geen cultuurhistorisch waardevol groen gekapt om de bezonning te optimaliseren;
- Er is een zorgvuldig ontworpen plan voor het aanbrengen van zonnepanelen, zodat er geen sprake is van een onevenredige visuele verstoring van het monument of zijn omgeving.

Dit blijkt onder meer uit:

- Historische dak-elementen of opbouwen (schoorstenen, dakkapellen, decoraties etc.) worden behouden
- De panelen worden in rechthoekig en regelmatig geordend plan gelegd (leg-plan) dat onderschikt blijft aan de hoofdvorm van het dak en de daarop aanwezige elementen
- De panelen hebben een zoveel mogelijk op de aard en kleur van het dak afgestemde kleur, zonder hinderlijke patronen of opvallende randen
- Op bijzondere daken, binnen beschermde stads- en dorpsgezichten, bij gebouwen van een als complex aangewezen monument en historische buitenplaats gelden aparte uitgangspunten.

Er mag géén sprake zijn van een ernstige visuele verstoring. Voor bijzondere daken van monumenten in beschermde stads- en dorpsgezichten, historische buitenplaatsen en complexen gelden specifieke uitgangspunten. De mogelijkheden voor zonnepanelen zijn daar beperkter.

Brandveiligheid

Het is belangrijk dat bij het plaatsen van zonnepanelen op een monument extra aandacht wordt besteed aan brandveiligheid. Het plaatsen van een installatie moet door een vakspecialist worden gedaan om een verhoogd brandrisico te voorkomen.

Bijlage 3: Begraafplaatsen/kerkhoven

Rondom 12 van de van oorsprong 28 kerkgebouwen in Weststellingwerf ligt een begraafplaats; daarvan zijn de meesten nog in gebruik. Bij 4 kerken ligt direct naast de kerk een begraafplaats.

Vooraf bij herbestemming van het kerkgebouw levert dit vragen op: wie wordt (of blijft) de eigenaar van het kerkhof? Aan welke beperkingen zijn de nieuwe eigenaren gebonden wat de begraafplaats betreft? Vaak is er sprake van monumentale graven, maar meestal is daar nog geen onderzoek naar gedaan; wie bewaakt het dat daar zorgvuldig mee wordt omgegaan? Daarnaast moet ook rekening gehouden worden met emoties van met name nabestaanden, die de graven willen bezoeken. Ook blijkt dat veel kerkeigenaren steeds meer het geld en de menskracht missen om de begraafplaats goed te onderhouden.

Veel vragen waar nog geen duidelijke antwoorden op zijn. Welke rol moet de gemeente Weststellingwerf hierin op zich nemen? Heeft de gemeente een toezichtende rol waar het monumentale begraafplaatsen betreft? Moet er ondersteuning gegeven worden aan kerkeigenaren wat financiën en/of menskracht betreft? Zou de gemeente de kerkhoven moeten overnemen en er algemene begraafplaatsen van maken?

In Fryslân wordt door verschillende gemeentes nagedacht over deze vragen.

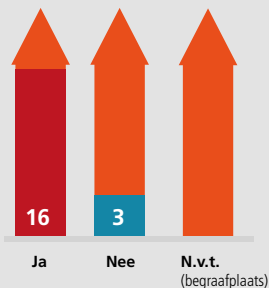
Meer te lezen daarover:

- Van de gemeente Súdwest-Fryslân: Notitie Funerair erfgoed: gemeentelijke begraafplaatsen (met als bijlage: Selectiecriteria beschermingswaardige grafmonumenten).
- Van de gemeente Leeuwarden: Inventarisatie grafmonumenten gemeentelijke begraafplaatsen vm. Gemeente Boarnsterhim (onderzoek uitgevoerd door het Bureau Funeraire Adviezen te Amsterdam, www.funerair.nl).

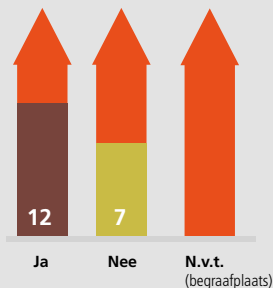

Bijlage 4: Uitkomst enquête Feiten & Cijfers

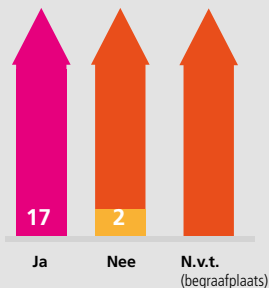
Ingebouwde nevenruimtes

Keukenvoorziening aanwezig

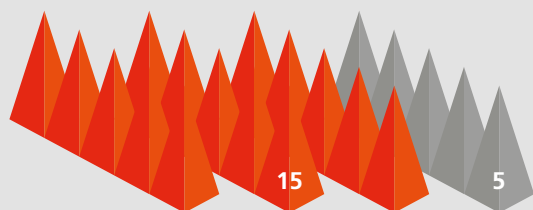
Toiletvoorziening

Realistisch perspectief kerk + nevenfunctie gebruik komende 10 jaar

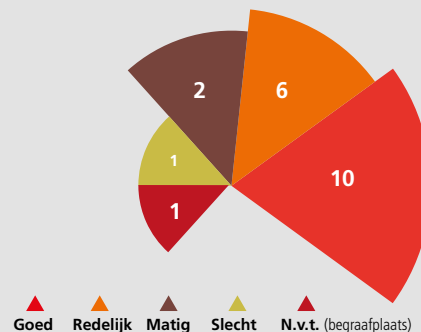

Gebruik kerkelijke diensten

15 van de 20 kerken
zijn nog in gebruik als kerk

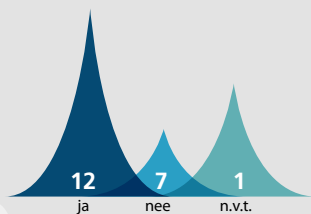
Bouwkundige conditie

Financieel draagvlak voor
instandhouding kerkgebouw

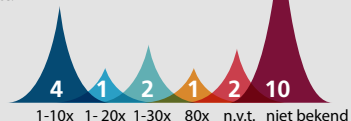

Gebruik niet-kerkelijke doeleinden

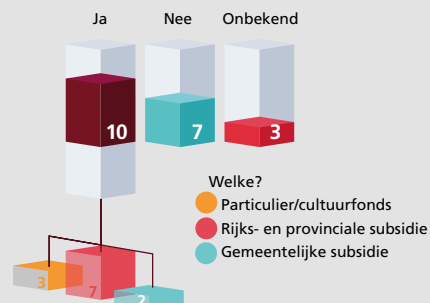

Hoe vaak per jaar

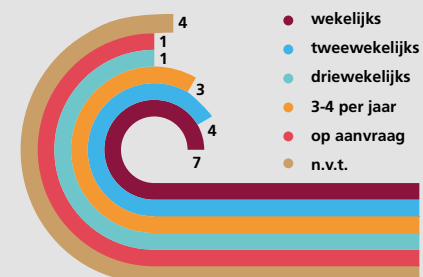
Voor: verenigingen, concerten, trouwen, ommercieel, filmavonden, opslag, exposities, kerstmarkt, koffie voor ouderen, Tsjerkepaad, dorpscentrum, etc.

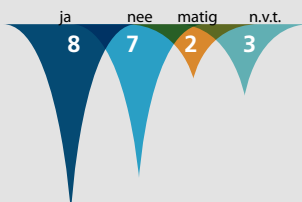
Laatste 5 jaar aanvullende middelen voor onderhoud ontvangen?

Gemiddeld aantal kerkdiensten

Geeft interieur beperking t.a.v. nevenfunctie

Toelichting

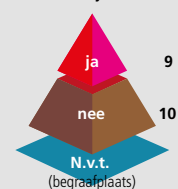
Vaste banken, monumentale delen, geen consistorie, indeling niet flexibel

Is er een begraafplaats aanwezig?

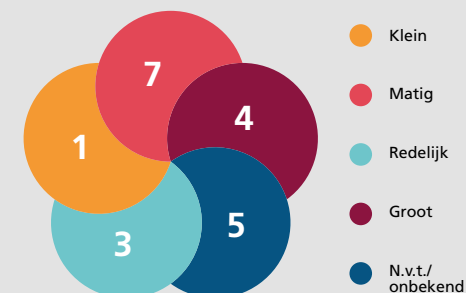

Eigenaar begraafplaats
Stichting : 1
Zelfde eigenaar als kerk: 13

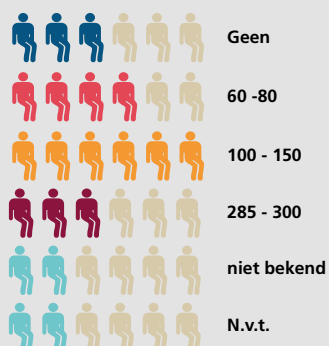
Ingrijpende verbouwing < 10 jaar

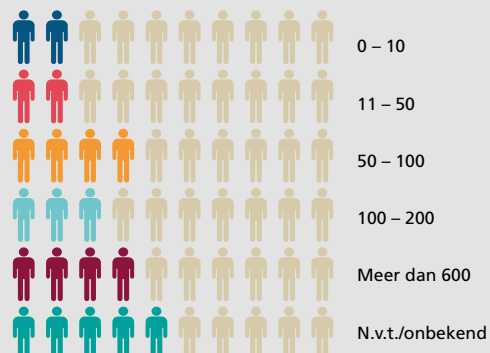
Wat is de schatting voor kerkdiensten over 10 jaar?

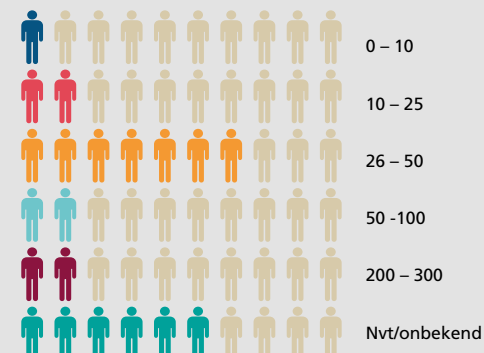
Aantal zitplaatsen

Wat is het aantal leden?

Hoeveel kerkgangers?

gemeente
Weststellingwerf